

Апышова А.К.

**КӨЧМӨН ЖАНА ЖАРЫМ КӨЧМӨН КЫРГЫЗ КАЛКЫНА
ОТУРУКТАШУУНУН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ
ЖАКТАН ТИЙГИЗГЕН ОҢ ЖАНА ТЕРС ТААСИРЛЕРИ**

Апышова А.К.

**ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО ХАРАКТЕРА НА КЫРГЫЗСКОЕ
КОЧЕВОЕ И ПОЛУКОЧЕВОЕ НАСЕЛЕНИЕ В ПРОЦЕССЕ ОСЕДАНИЯ**

А.К. Апышова

**POSITIVE AND NEGATIVE IMPACTS OF SOCIO-ECONOMIC
AND CULTURAL NATURE IN KYRGYZ NOMADIC AND SEMI-NOMADIC
POPULATIONS IN THE PROCESS OF SETTLING**

УДК:378/12

В данной статье рассматриваются итоги перехода кочевых и полукочевых хозяйств в оседлое хозяйство в Кыргызстане.

Өткөн кылымдын 20-30-жылдарында Кыргызстанда ишке ашырылган көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларын отурукташтыруу жараянын Совет бийлиги жүргүзгөн социалисттик кайра куруулардын эң прогрессивдүү мүнөздөгүсү катары кароого болот. Анткени бул саясаттын түпкү максаты, патриархалдык-уруулук мамилелер үстөмдүк кылган, натуралдык жана жарым натуралдык мүнөздөгү экстенсивдүү мал чарбачылыгы менен күн кечирген артта калган кыргыз чарбасын, капитализмди аттап өтүп, илимдин-техниканын алдыңкы жетишкендиктерине таянган жогорку продуктивдүү цивилизациялык чарбага айландыруу болгон. Бул иш-чаралардын негизги багыттарынын бири – артта калган караңгы, сабатсыз, басырылган кыргыз көчмөндөрүнүн жашоо деңгээлин жакшыртуу, кат-сабатын жоюп, маданиятын башка өнүккөн элдердин деңгээлине көтөрүү аркылуу, аларды социализмге тартуу эле. Кыргыз коомунун ошол мезгилдеги өнүгүү деңгээлин эске алганда, бул кеңири масштабды жана кеңири маселелерди камтыган жараян өтө татаал иш-чара болгон. Ошондуктан, көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу саясаты көптөгөн тоскоолдуктар, кыйынчылыктар менен коштолуп, каталыктарга жол берилген. Ага карабастан, аталган жараяндын 1940-жылга карата биротоло ийгиликтүү ишке ашырылышы кыргыз элинин жашоо-тиричилигин түп тамырынан бери өзгөртүп, цивилизациялык жашоого өткөргөн. Бул тарыхый факт.

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу маселесине Совет өкмөтү олуттуу маани бергендиктен, аны ишке ашырууга мамлекет ар тараптуу материалдык жана финансылык жардам көрсөткөн.

Көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларын отурукташкан жашоого өткөрүү жана аларды коллективдештирүү биздин өлкөдөгү Октябрь революциясынан кийинки экинчи терең маанидеги социалдык революция болгон. Отурукташтыруу жана аларды коллективдүү чарбага тартуу кедей-кембагалдар катмарына таянып ишке ашырылган. Мисалы, Чүй районунда отурукташтырылган чарбалардын 72%и кедей, 21%и орто чарбалар болушкан.¹ Ал чарбалар экономикалык жактан өтө чабал чарбалар болушкандыктан, мамлекеттик жардамга муктаж эле. Совет өкмөтү отурукташтыруунун жана коллективдештирүүнүн жүрүшүндө баштапкы жылдары көчүрүлгөн бай-манаптардын конфискацияланган мал-мүлкүн отурукташкан кедей чарбаларга тараткан. Мисалы 1927-ж. көчүрүлгөн 21 манаптан конфискацияланган 46 боз үй, 22 европа тибиндеги үй, 12 сарай, 25 амбар, 12 айыл чарба машинасы, 5 араба, 11523 баш малдын эсебинен 12 отурукташкан чарба уюшулган. Алар негизинен карапайым кедейлер болгон.² Ошол эле учурда кедей чарбалардын материалдык абалын көтөрүү максатында аларга мамлекет 300 миң руб. акча бөлгөн.³ Атүгүл кедей-дыйкан чарбаларына буудай да таратылган. Ушул максатта РСФСРден 223 миң пуд буудай алып келинген.⁴ Мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн бул иш-чаралар, албетте, отурукташтыруу жараянын тездетүү максатын көздөгөн.

1931-ж. Кыргызстандын отурукташтыруу райондорунда 807 000 га жер аянттында агрономиялык, 834 000 га аянтта мелиоративдештирүү жана жол курулушун жүргүзүү үчүн изилдөө иштери аткарылган.⁵ Отурукташкан жана колхоздук жашоонун артыкчылыгын пропагандалоо максатында 1931-

¹ КРнын БМАСы, ф.1246, оп.1, иш кагазы 575, 71-б.

² Дж. С. Бактыгулов Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости...37-б.

³ КРнын БМАСы, ф.23, оп.1, иш кагазы 135, 47-б.

⁴ Ошол эле жерде, иш кагазы 282, 9-б.

⁵ КРнын БМАСы, ф. 23, оп.1, иш кагазы 1387, 43-б.

ж. Жети-Өгүз районунун Барскоон колхозунда Кыргыз мал чарба илимий-изилдөө институту тарабынан кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу катардагы карапайым калк үчүн мал чарба тажрыйба станциясы курулган. Анда 3000 тубар койго, 290 жылкыга, 100 ири малга жана 50 музоого ферма уюштурулган. Фермада 11200 пуд тоют чуңкуру, 5 силос башнясы курулган. Мындан көрүнүп тургандай, кыргыз көчмөндөрүнүн отурукташкан жана колхоздук турмушун уюштуруу иштери өзүнүн масштабы жана аткарылуучу багыттары боюнча өтө кенен болгон жана олуттуу материалдык, финансылык каржылоону талап кылган. Ошондуктан, 1931-жылы эле, отурукташтыруу иш-чараларына жалпы 426,6 миң руб.⁶ мамлекеттик каражат бөлүнгөн.

Көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларын отурукташтыруу жана коллективдештирүү жараяны Кыргызстанда, белгилүү болгондой, кийинки жылдары да улантылып, биротоло 1940-жылы аяктаган. Бул жылдары да совет өкмөтү, бир тууган совет эли отурукташып жаткан кыргыз көчмөндөрүнө ар тараптуу жардамдарын токтоткон эмес, тескерисинче алардын көлөмү жыл сайын өсүп отурган. Мисалы, 1932-ж. отурукташкан жашоого өткөн 213500 кыргызга (отурукташкан үй-бүлөлөрдүн бардык мүчөлөрүн эсептегенде)⁷ мамлекет тарабынан 15417300 руб. акча бөлүнгөн.⁸ Бул каражатка отурукташкан кыргыз көчмөндөрү үчүн мектептер, ооруканалар, соода ишканалары, маданий-агартуу мекемелери, чарба объектилери: устакана, дан кампасы, тоют үчүн курулуштар, мал сарайлар курулган.

1931-1934-жж. отурукташтыруу боюнча жүргүзүлгөн иш-чаралардын натыйжасында 85 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбанын 44 миңден ашыгы отурукташтырылган. Бул аралыкта, алар үчүн 200 жаңы поселок түзүлүп, 8000 европа тибиндеги үй, 76 мектеп, 23 дарылоо мекемеси, 3 мончо, 20 устакана ж.б. өндүрүш ишканалары курулган.⁹ Республикалык отурукташтыруу комитетинин берген маалыматы боюнча, отурукташтыруу боюнча иш чараларга 1933-ж.эле 6516 миң руб. каражат кеткен.¹⁰ Ал эми 1931-1934-жж. көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтырууга байланышкан иш-чараларга жалпы 4 млн руб. сарпталган. Анын 9864 миң рубли – СССРдин бюджетинен, 4518 миңи – РСФСРдин, 5582 миң рубли Кыргыз АССРынын бюджетинен, 3045 миңи айыл чарба кредитинин эсебинен, 19803 миңи отурукташкан калктын эсебинен бөлүнгөн. Бул каражат отурукташкан райондордогу жеке турак жай, өндүрүштүк жана маданий-социалдык (мектеп, оорукана, клуб, мончо

ж.б.) курулуштардан башка, мелиорация, ирригация, агрономиялык иш чараларга жана жол курулушуна иштетилген. Бул иш чаралардын баары отурукташкан кыргыз көчмөндөрүнүн турмушун жакшыртууга, маданий деңгээлин көтөрүүгө багытталган.

1935-1937-жж. отурукташтыруу мурдагы жылдарга караганда ийгиликтүү жүргөн. Бул аралыкта отурукташкан көчмөн үй-бүлөлөр үчүн пландаштырылган 8459 жеке турак жайдын ордуна 13085 үй курулган. Көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларын отурукташтыруу кийинки, 1938-1940жж. да улантылып, ал иш чараларга мамлекет жалпы 10077, 15 миң сом акча каражатын жумшаган.¹¹

Көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларын отурукташтыруунун, аларды социалисттик коллективдүү чарбага тартуунун, жалпы эле кыргыз айылдарында социалисттик кайра курууларды ийгиликтүү ишке ашыруунун натыйжасында 1939-жылга карата кыргыз кыргыз коомунун таптык-социалдык курамы түп тамырынан өзгөргөн. 1939-ж. кыргыз калкынын 12,1% ын – жумушчулар жана кызматкерлер, 83,8% ын – колхоз дыйкандары, 4,1% ын башка социалдык топтор түзүп калган.¹² Жаңы кыргыз улуттук советтик интеллигенциясы калыптанган, кыргыз элинин маданияты өскөн.

Каралып жаткан мезгилде Кыргызстан калкынын, өзгөчө кыргыз калкынын сабатсыздыгын жоюу, билимин, маданиятын көтөрүү багытында ургалдуу иштер жүргүзүлгөн. Натыйжада, 1939-жылга карата кыргыз калкынын 78,3%и¹³ сабаттуу болгон. Бирок, калктын билим деңгээлинин жогорулугу жөнүндө айтууга али эрте болгон. Анткени, 1939-ж. эл каттоонун маалыматы боюнча, республиканын калкынын 10 жаштагы жана андан улуу курактагы 1000 адамына – 3 жогорку билимдүү жана 43 – толук эмес жогорку билимдүү, орто же толук эмес орто билимдүү адам туура келген.¹⁴

Бул аралыкта, элге билим берүүнүн өсүшү, кыргыз улуттук интеллигенциясынын калыптанышы, илимдин калыптанып, өнүгүшүнө да өбөлгө жараткан. Эгерде, 1928-ж. Кыргызстанда 61 илимий кызматкер иштеген 4 илим-изилдөө мекемеси болсо, 1940-ж. 13 илим-изилдөө мекемесинде 323 илимий кызматкер иштеген. Алардын 37си кыргыз болгон.¹⁵ 1940-ж. жалпы акыл эмгеги менен иштеген 57 миң адамдын 42% ы кыргыздар болгон.¹⁶

Отурукташтыруу, коллективдештирүү жараяны, аны менен кошо жүргүзүлгөн отурукташкан калктын материалдык, маданий, билим деңгээлин көтөрүү багытындагы иш-чаралар кыргыз аялынын да

¹¹ Дж. Джунушалиев *Время смозидания и трагедий...* С.131.

¹² К.К. Орозалиев *Исторический опыт перехода киргизского народа к социализму, минуя капитализм.* – Фрунзе, 1974. С. 255/

¹³ Дж. Джунушалиев *Время созидания и трагедий...* С.195.

¹⁴ *Киргизстан за годы советской власти: Юбилейный стат. ежегодник.* – Фрунзе, 1977. С.13.

¹⁵ *Киргизия в цифрах. Статсборник...* С.42, 164-165.

¹⁶ *Очерки истории КП Киргизии...* С.313.

⁶ КРнын БМАСы, ф. 23, оп.1, иш кагазы 1387, 43-б.

⁷ КРнын БМАСы, ф.99, оп.4, иш кагазы 364, 61-б.

⁸ КРнын СД БМАСы, ф.10, оп.7, иш кагазы 222, 12-13-бб.

⁹ КРнын БМАСы, ф.99, оп.4, иш кагазы 364, 24, 35-б.

¹⁰ КРнын СД БМАСы, ф.10, оп.7, иш кагазы 222, 13-б. арты.

турмуш абалын, коомдук-саясий статусун өзгөрткөн. Кыргыз аялдары эркектер менен бирдей укукка ээ болушуп, билим алууга, өлкөнүн коомдук-саясий турмушуна активдүү аралашууга мүмкүндүк алышкан. Кыргыз аялдары врач, мугалим, зоотехник ж.б. адистиктерге ээ болушкан, мамлекеттик, чарбалык жетекчилик кызматтарда иштешкен. Мисалы, 1936-ж. 59 кыргыз аялы айылдык жана шаардык Советтердин аткаруу комитеттеринин төрайымдары жана орун басарлары болуп иштешкен. Ошол эле жылы, кыргыз аялдары шаардык жана айылдык Советтердин депутаттарынын 20% ын, райондук аткаруу комитеттеринин мүчөлөрүнүн 17% ын түзүшкөн. 1938-ж. Кыргыз ССРинин биринчи чакырылыштагы Жогорку Кеңешине 45 кыргыз аялы депутат болуп шайланган, ал эми, 4199 кыргыз аялдары жергиликтүү Советтердин депутаттары болушкан.¹⁷

Отурукташкан көчмөн кыргыздардын маданий деңгээлин көтөрүүдө маданий-агартуу мекемелери чоң роль ойношкон. Бул багыттагы иштер клубдар, китепканалар, радио берүү, киноустановкалар, мезгилдүү басма сөз аркылуу жүргүзүлгөн. Отурукташкан көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларында маданий агартуучулук иштерин жүргүзүүгө совет бийлиги өзгөчө маани берген. Мисалы. 1934-1936-жж. Эле маданий-агартуу иштерине мамлекет 2679,9 миң акча каражатын бөлгөн. Эгерде 1928-ж. Кыргызстанда 8 клуб, 9 китепкана, 5 киноустановка болгон болсо, 1940-ж. айылдарда 119 клуб, 50 китепкана, 166 кино установка иштеп турган.¹⁸

Маданий агартуу ишинде радио уктуруулар маанилүү орунду ээлеген. Эгерде, 1929-ж. Кыргызстанда 870 радиоточка болгон болсо, 1940-ж. кыргыз эмгекчилеринин үйлөрүндө 19 миң радио точка иштеген. 1931-ж. Фрунзе, Токмок, Каракол, Кызыл-Кыя, Ош шаарларында радио трансляция түйүндөрү ачылган. Республиканын 45 району телеграфтык жана радиотелефондук байланышка ээ болушкан. Кыргызстандын аймагында бул мезгилде, 22 радиостанция, 43 радио түйүн, 41 телефон станциясы иштеп, калкты тейлеп турган.¹⁹ Кечээги көчмөндөрдүн маданий деңгээлинин өсүшүнө мезгилдүү басма сөз да олуттуу салым кошкон.

Алай, Гүлчө, Чоң-Алай жана Совет райондорунун мурдагы көчмөндөрүнүн маданиятынын түп тамырынан өзгөргөндүгү жөнүндө “Советская Киргизия” газетасы мындай деп жазган: “Азыр тоолуу айылдарда 96 мектеп бар. Жогорку жана орто билимдүү 400 педагог 12 миң кечээги көчмөн

балдарын окутат. Райондук борборлордо жана колхоз поселокторунда 5 китепкана, 22 окуу залы, 20 кызыл бурч жана кызыл чайкана ачылган. 4 чоң клуб ачылып, анда, жакында үндүү кино аппаратура орнотулду. Гүлчө менен Сопу- Коргондо радио түйүн ачылды”.²⁰ Албетте, бул тарыхый фактылар, отурукташкан колхоздук жашоого өткөн кечээги артта калган, басырылган көчмөн кыргыз калкынын жашоо турмушунун, маданий деңгээлинин болуп көрбөгөндөй өзгөргөндүгүнөн кабар берип турат. Ошол эле учурда, совет бийлигинин жүргүзгөн отурукташтыруу, саясаты өзүнүн прогрессивдүү маанисине карабастан, көчмөн кыргыз калкына убактылуу болсо да терс таасирин тийгизген. Биринчиден, кылымдар бою көчмөн турмушта жашап, жашоо өзгөчөлүгү, каада-салты, кулк-мүнөзү көчмөн турмушка ыңгайлашкан кыргыз калкы үчүн, кыска мөөнөттө отурукташкан, ар тараптуу чектелген колхоз турмушуна өтүү жана ага көнүү алар үчүн психологиялык жактан оор болгон. Экинчиден, бул тармакта эч кандай тажрыйбасы болбогон кечээги эркин көчмөндөрдү колхоз турмушуна өткөрүп, эгин эгип, мамлекеттик планды аткарууга мажбурлоо көчмөндөр үчүн көп кыйынчылыктарды туудурган. Үчүнчүдөн, күн ысый баштаган мезгилден тартып бийик тоолуу салкын жайлоого көчүп кетип, күн салкындаганда кайра түшкөн көчмөндөр үчүн, жайдын аптабында калып, колхоз жумуштарын аткаруу жеңил болгон эмес. Жыйынтыктап, төмөнкү корутундуларды чыгарууга болот:

- Көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбаларынын туруктуу отурукташкан жашоого өткөрүлүшү, жалпысынан, бул жараяндын жүрүшүндө кетирилген каталарга (одоно), терс учурларга карабастан прогрессивдүү жыйынтыкка алып келген. Анын натыйжасында, кыргыз элинин чарба жүргүзүүсү чоң өзгөрүүгө дуушар болгон. Отурукташкан кыргыз көчмөндөрү чарба жүргүзүүнүн, мал чарбасын өнүктүрүүнүн экстенсивдүү жолунан интенсивдүү жолуна өткөн. Чарбанын бардык тармагы толук механизацияланган. Ал түшүмдүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулаткан. Кыргызстандын эл чарбасынын маанилүү тармагы болгон мал чарбачылыгында малдын асыл тукумдуулугун, өндүрүмдүүлүгүн илимий негизде жогорулатуу багытында алгылыктуу иштер аткарылган. Бул, мал чарба тармагында чарба жүргүзүүнүн ыкмаларын чоң өзгөртүүгө алып келген;
- Отурукташкан жашоого өтүү кыргыз көчмөндөрүнүн турмуш абалын жакшыртып, жашоосун турукташтырып, билимдүүлүгүн, маданий деңгээлин олуттуу өзгөртүп, ооруу сыркоодон арылткан. Кыргыз калкынын демографиялык өнүгүүсүнө өбөлгө түзүлгөн. Кечээги көчмөндөр

¹⁷ Ж.С. Татыбекова Раскрепощение женщины киргизки Великой Октябрьской социалистической революцией (1917-1936гг.). – Фрунзе,.... С.127.

¹⁸ Народное хозяйство Киргизской ССР. Статсборник. – Фрунзе, 1957, С. 160-162.

¹⁹ Дж. С. Бактыгулов, Социалистическое преобразование киргизского аила (1928-1940)...С.230-231.

²⁰ “Советская Киргизия” газетасы, 1941, 1 январь.

эл чарбасына керектүү жаңы профессияларга ээ боло баштаган. Кыргыз аялдарынын турмушу жакшырып, коомдук-саясий статусу өзгөргөн;

- Отурукташтыруу жараянын баштапкы жылдарында советтик кызматкерлер тарабынан одоно каталар кетирилген. Ал мал чарбасына да терс таасирин тийгизген. Малдын саны кескин кыскарган. Бул абал 1934-ж. баштап оңдоло баштаган. Кыргыз көчмөндөрүнүн кыска мөөнөттө отурукташкан жашоого өткөрүлүшү, аларга психологиялык жактан да терс таасирин тийгизген.

Адабияттар:

1. КРнын БМАСы, ф.1246, оп.1, иш кагазы 575, 71-б.
2. Дж. С. Бактыгулов Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости...37-б.
3. КРнын БМАСы, ф.23, оп.1, иш кагазы 135, 47-б.
5. КРнын БМАСы, ф. 23, оп.1, иш кагазы 1387, 43-б.

7. КРнын БМАСы, ф.99, оп.4, иш кагазы 364, 61-б.
8. КРнын СД БМАСы, ф.10, оп.7, иш кагазы 222, 12-13-бб.
9. КРнын БМАСы, ф.99, оп.4, иш кагазы 364, 24, 35-б.
10. Дж. Джунушалиев Время созидания и трагедий – Бишкек, 2003. С.131.
11. К.К. Орозалиев Исторический опыт перехода киргизского народа к социализму, минуя капитализм. – Фрунзе, 1974. С. 255/
12. Киргизстан за годы советской власти: Юбилейный стат. ежегодник. – Фрунзе, 1977. С.13.
13. Ж.С. Татыбекова Раскрепощение женщины киргизки Великой Октябрьской социалистической революцией (1917-1936гг.). – Фрунзе, С.127.
14. Народное хозяйство Киргизской ССР. Статсборник. – Фрунзе, 1957, С. 160-162.
15. Дж. С. Бактыгулов, Социалистическое преобразование киргизского аила (1928-1940)...С.230-231.
16. “Советская Киргизия” газетасы, 1941, 1 январь.

Рецензент: к.и.н. Мадалиев Н.А.